

עם מי נלחמו החשמונאים

ממרידה למאבק על הארץ ודמותה

אלעזר גלילי

כמאה שנה נמשכה מלחמת החשמונאים — מלחמת מגן תחילה ומלחמת תנופה אחר-כך — עם כוחות אדירים מהם. המרידות והמלחמות לשם קיומם הלאומי של היהודים נמשכו כימי דור (166–129 לפסה"נ). יהודה המכבי, יונתן, שמעון ויוחנן הורקנוס נלחמו לעקירת שררה סלבקית-סורית מבחוץ ומבפנים, לביטול התערבות זרה בעניני הכלל היהודי, להרחבתו וגיבושו של בסיס-סו הארצי והישובי, לעצמאות מדינית. יותר מחמישים שנה (129–76 לפסה"נ) פעלו ונאבקו יוחנן, אריסטובולוס הראשון ואלכסנדר ינאי לחיזוק המדינה, להתפשטות ולמעמד מכריע בארץ-ישראל. אל הגיאוגרפית וההיסטורית, להשגת רציפות טריטוריאלית וכיבוש הדרכים אל העולם החיצון — דרך חוף-הים ודרך שיירות המסחר שבפאת עבר-הירדן מזרחה.

תחילה נאבקו החשמונאים, פעם בחרב ופעם בדרכי הסתגלות מדינית, בראש-וראשונה עם הממלכה הסלבקית — קיסרות שאמנם החלה לשקוע אך עוד כוחה הגדול שבקדמת-אריה¹ — וכן עם בני-חסותה ועושי-דברה, הערים והישובים היוניים או המיוונים בתוך ארץ-ישראל. הניכוח הדראמאטי בין מעצמה גדולה לבין עדת איכרים ועירוניים נידחת הוטבע לצמיתות בזכרון ההיסטורי. לא כן תפקידם וטיבם של השכנים-היריבים ההלניסטיים. ואולם התערבויותיהם של מלכים סלבקיים בתקופת יהודה העצמאית, למן תגובתם על מסעי-הכיבוש של הורקנוס בשומרון, ככל שהיתה חמורה לפעמים, נשארו בגדר אפיוזדות. לא הם היו היריב העיקרי והמתמיד לחשמונאים, ואף לא מלכויותיהם של "הטורענים"

שתי הנחות-מסקנות מבקשים אנו להעמיד במאמר זה:

(א) החשמונאים מרדו ונלחמו לא ביריב אחד, במלכות הסלבקית, כי אם בשניים; היריב השני, השכנים ההלניסטיים, היו בתקופת מלחמת-היהודים של מדינת-היהודים המחודשת ליריב העיקרי מן הבחינה המדינית, לעתים קרובות גם הצבאית.

(ב) למלחמה זו עם ישובי השכנים שבארץ היו אמנם גורמים ותכליות משקיים, מדיניים, ושל "בטחון שוטף"; אך ביסודה היתה זו מלחמה שבאה להכריע איזה משני היריבים יוסיף להתקיים בארץ כעם — הווה אומר, מלחמת קיום לאומי.

בכל אחת משתי הנחות-מסקנות אלו יש חלקים שאינם מתישבים בנקל עם כמה מן ההערכות המקובלות, בהישענן על ראייה לא כל-כך מקובלת של צדדים במבנה המדינה ההלניסטית או בכוחה הצבאי. לפיכך ראוי לסקור תחלה צדדים אחדים של המציאות השלטונית, המדינית, הצבאית ואף הלאומית, במרחב ההלניסטי בכלל והארץ-ישראלית בפרט, כפי שהם נראים לנו.

לצורך מאמר זה ויתרנו כמעט לגמרי על צד חשוב מאד: הרקע הצבאי המובהק למלחמת היהודים בכוח הסלבקי, כלומר בצבא ששרשו (ביחוד בקרב גיסות-המתנחלים שבו) בקרקע, בחברה ההלניסטית ובמבנה הממלכה היו כנראה עמוקים הרבה ממה שמקובל לחשוב, והיו לו כושר וגמישות טקטיים ניכרים במלחמה גדולה ו"זעירה" כאחד. רקע זה קבע את אופי מלחמות החשמונאים בארבעים שנותיהן הראשונות, עד לתמוטת העצמה הסלבקית; ובתקופה ההיא היה מסגרת גם להופעתם הלוחמת של שכניה ההלניסטיים של יהודה, שבהם עיקר עניננו כאן.

¹ הווה דידורוס סיקולוס, ספר ל"א, פרק 15; וכן ל"א, 17.

שותם וכושרם של דורות החשמונאים, ולהישגם המפתיע.

כחם של ישובים הלניסטיים

מה היה — בעיני בני-הדור — משקלם הסגולי של ישובים שמוצאם או צביונם מקדוני-יוני? מכלול הישובים והריכוזים בפאות ארץ-ישראל וגם במרכזה שמקובל לצייןם כ"הלניסטיים", קם בעיקרו בפרוס המאה השלישית לפני הספירה. במרוצת מאתים השנים הבאות, ועד הימים שהגיה עה תנופת הנגד היהודית לשיאה, נשתנה כמובן צביונו לא מעט. מטעמים שונים, ובתוכם קודם-כל דלותה של עדות היסטורית ברורה, ניתן לגו רק להבחין בקוי התמורות העיקריים ובמצבי היסוד שגרמו להן.

מן הפרספקטיבה ההיסטורית שלנו רואים אנו את הישובים ההלניסטיים שמסביב למרכז-הקיום היהודי בארץ-ישראל בימים ההם כפריפריה שלו. אך ברי שבני הזמן, מהלך המישה-ששה דורות מתחילת קיומם של ישובים אלו ועד לראשית התמוטטותו של המשטר הסלבקי בארץ, ראו אותם כעיקר, ואלו את גופי האוכלוסיה היהודיים, ואת הלא-הלניים בכלל, שאינם נסחפים בתהליך ההתייוונות, כגופים אמורפיים בתחום הציבורי-המדיני ואף המינהלי; כנתונים שעיקר תועלתם כמשלמי מס ומספקי מצרכים ושירותי חובה שונים, כגופים שאינם קובעי היסטוריה ומעצבים מציאות מדינית. ואכן מנקודת ראותם צדקו לא-מעט; שכן ראו בגיורה זו ה"יונית" מקדונית" את ריכוזי-הכוח הקובע שבמרחב: חגורה רצופה של ישובים במזרח-הירדן ובמבנה אות-יזרעאל, בסביבת שומרון, ערי החוף על ביצוריהן ומעגניהן, וכן מרכזי הממשל וה-צבא. בפנים הארץ היו מרכזים אלה בעיקר שומרון במערב-הירדן ופילאדלפיה (רבת-עמון) במזרחו. אך טעות היא לחשוב כי בימי המשטר התלמי והסלבקי שלטו בארץ רק בעזרת שנים-שלושה חילות-מצב ופקידי-הממשל החוסים בצ-לם. הארץ היתה מצודת-תוף של מצרים הלגידית, ואחר-כך נעשתה מחוז-ספר בממלכת הסלבקים. כלומר, שבידי ישובים יוניים או בעלי מעמד

לירושה" הלא-הלניים (הנבטים, היטורים) המת-חרות ביהודה. המאבק העיקרי היה בין שני אורג-ניומים חברתיים-תרבותיים, דתיים, ושמא לאו-מיים, היושבים בארץ זה בצד זה, מי משניהם יקנה לארץ-ישראל את דמותה? במערכה זו זכה בסופו של דבר הצד היהודי (עד שבאה מבחוף המעצמה האדירה רומי ושינתה את פני הדברים). כיום קשה לנו להעלות על הדעת כי הכרעה זו, על-פי טיב תוצאותיה הרחגניות, החברתיות וה-היסטוריות לעיצוב ההויה הלאומית היהודית מאו ועד היום, יכלה לנפול אחרת. אך האם כה דאית היתה הכרעה זו?

הרוצה ללמוד ממצב היסטורי אחד על דומהו, (אף שלעולם אין הקבלה מלאה ביניהם), מסתכן לא-מעט; שהרי מהותם החברתית והתרבותית של קיבוצים שנתגבשו כעמים או כעדות היא תמיד בת תקופתה וילידת מצביה. ואף על פי כן אי אפשר שלא לתת את הדעת על מצבים טעוני בעיות ומשמעויות, מצבים סמליים כמעט, בעבר ההיסטורי של העם והארץ. אך כגודל הפיתוי לכרוך מצבים אלו בסיסמאות אקטואליות, גודל הציווי להעמידם על דיוקם.

המאבק החשמונאי-סלבקי, הוא והמשכיו נת-גבשו בתודעתנו בתמונות מקובלות, בעלות זיקה ברורה לגרסאותיהם של היסטוריונים וחוקרים. האם תמונות אלו בדוקות כל צרכן?

בשלושה עניינים עיקריים רווחות השגות הנר-אות לנו מוטעות במידה זו או אחרת: (א) מבנהו החילי והטקטי של הצבא הסלבקי וכושרו בשדות-הקרב; (ב) הרכבו החברתי של צבא זה ודמות גיסותיו; (ג) טיבה של האחיוה היונית או ה"מת-יוונת" בארץ ובשכנותה, ומשקלה כיריב. שלושה אלה אחוזים ודבוקים זה בזה הרבה יותר מן הנראה ממבט ראשון. כאן נעמוד בעיקר על טיבה של האחיוה היונית בארץ; אף שגקל להוכיח כמה קשור הוא בשני הראשונים. מקובל עלינו למ-עט יכלתו של היריב במלחמות החשמונאים, ובכ-לל זה של הצבא הסלבקי, ועומק שרשיו. ממילא מתמעטת בעינינו חומרת יריבותו, והתוצאה היא הערכה בלתי מספקת להעזתם, קשי-ערפם, גמי-

העיקרי פילאדלפיה (רבת-עמון) שבדרום². רק או שילח כוח ניכר מערבה (כנראה דרך מעברות דמיה, ואולי יריחו), להשתלט על בירת המחוז שומרון, ובהשאירו חיל-מצב חזק גם ברבת עמון חור הוא ועיקר צבאו אל עכו, ל"מגורי-חורף"^א. מבחינת תנוחתם האסטרטגית-הגיאוגרפית (ל-הבדיל מן הטקטית-המקומית) של אותם ישובי עבר-הירדן שהיו ערי-מבצר, לא היתה להן חשיבות מכרעת לגבי השליטה על ארץ-ישראל בכל-ליתה; ולכאורה לא היה לאנטיוכוס כל צורך להקדים את ההשתלטות על החבל ההוא למשימות דוחקות יותר. אם-כן איזה שיקול הניעו לכך? לפני יותר מתריסר שנים העיר לנו פרופ' א. שליט כי נתיב-המסע הזה, הנראה כה נפתל ועקיף, אינו תמוה כלל; שכן גורם זה ששמו הישועים היוונים — שקצתם אפשר היו גם ישוים — מתרץ יפה את הקושיה, על שום מה ראה אנטיוכוס שם, ממזרח לירדן, את המפתח לשליטה בארץ. ומכאן פתח להבנת צד חשוב במעמד חלק מהישוב ההלניסטי בארץ ובגבולותיה.

מפת הארץ כעיני שליטים הלניסטיים

תפקידה המרכזי של שומרון מתבהר גם ממהלך המבצעים וגם מטיב חלוקת האחריות הפיקודית על ידי אנטיוכוס בארץ לאחר כיבושה. במשטר הכיבוש הסלבקי מקבילה שומרון במערב הארץ, לרבת-עמון (פילאדלפיה) שבמזרח-הירדן; סידור סלבקי זה ודאי משקף גם את מבנהו של מנגנון-השליטה הקודם, התלמי, ומערך כוחותיו שלו בפנים הארץ. אך ברור כי גם בשומרון לא היה די בנוכחות מינהל, מפקדה וחיל-מצב; כתלמיים כסלבקים שאפו להשעין את מרכזי

² לא כאן המקום לעמוד על ההשתלבות המאלפת של הגורם הערבי במסעו במזרח-הירדן, ובמצב הבטחוני-מדיני שם בכללו.

^א הקטע, פוליוס, ט"ו, 39, ג"ד, מובא ב"קדמוניות היהודים", י"ב, 136. בטקסט כפי שנש"תמר אצל יוספוס נקטים שמותיהן של אבל וגדרה אחרי שמה של שומרון — בניגוד לסדר הגיאוגרפי. ואולם דעת מפרשים היא כי פוליוס הוזכר כאן את שתי הערים לאחר שציין תחילה את שני המחוזות (כך F.W. Walbank, "A Historical Commentary on Polybios". Oxford, 1967, p. 546)

"יוני" — ורק לימים גם בידי גורמים אחרים — נתונה היתה, בימי מאבק בין שליטים או מועמי-דים-לשלוט לגידיים או סלבקים, במידת מה ההכרעה: למי יתנו ידם. השלטון, כל זמן שלא נתערער, מהוייב היה איפוא להישען לא-מעט גם על כוחם ועל תמיכתם הציבורית. מצבים דומים היו גם בחלקים אחרים של העולם ההלניסטי. אך הדוגמה המובהקת והמאלפת, דומה מצויה לנו בתוך המרחב הארץ-ישראלי עצמו. לכאורה רקעה היה צבאי מובהק; אך אין ספק שהיתה לה משמעות רחבה יותר.

הדגמה היסטורית

נתיב התנועה של צבא אנטיוכוס השלישי (לימים "הגדול") במסעו לכיבוש הארץ בשנת 218 לפסה"ג ("מלחמת סוריה הרביעית"), מעורר תמיהה. צבא-השדה העיקרי של הכוחות התלמיים שהועדו להתזקק ב"חילת-סוריה" נוכח התקפת אנטיוכוס הוכרע במערכה בחוף, מצפון לצידון, והסתגר במבצר ימי זה. הדרך האופראטיבית לתוך הארץ היתה פתוחה. ("מובלעת" צור ועכו נמסרה לידי אנטיוכוס שנה אחת קודם על ידי מצביא מתמרד). לכאורה צפויה היתה השתלטות מהירה של הצבא הסלבקי על ערי-החוף (בקו דואר-עזה), או על "חוט השדרה" הגבעי המרכזי של הארץ (דרך עמק-יזרעאל, או במעלה בית חורון, אל שומרון וירושלים). בכך היה אנטיוכוס מקדם פני כל המאמצים — שאכן באו — לשלוח תגבורות ממצרים. אולם תחת זאת פנה אנטיוכוס מן החוף הצפוני שמאלה, עבר את הגליל ההררי (אולי בנתיב קדש-חצור), כבש את פילוטריה (כנראה בית-ירח) ובית שאן, ואחר-כך הכניע את כוחות-ההחזקה התלמיים שבמצודת תבור ובסביבה. עכשיו, כשגבו בטוח, פנה אל עבר-הירדן. בפעולות מצור והדברה מהירות השתלט תחילה על חלקו התיכון (פלה, היא פחל, עפרון ועוד), ואחר-כך על הערים הבצורות שמצפון, לעבר הירמוך (גדרה, אבל), והשלים את פעלו שם במצור לא-קל על המעוז התלמי

גם בערים אלה היה חיל-מיליציה של אזרחים — לשם התגוננות במצור, לאבטחת שדות בפני נוו-דים, ל"יישוב" סכסוכי-שכנים — שהיה יוצא בשעת הצורך אף לקרב ערוך נוכח סכנה מקומית או אזורית, או כשנתבעו הערים (וביחוד בזמנים מאוחרים יותר) להצטרף לצבא-השדה המלכותי, כשנדרש מאמץ צבאי מוגבר של כלל-הממלכה.

לא תמיד קל לקבוע עם איזה סוג — "מושבה צבאית" או "פוליס" — נמנה ישוב זה או אחר בארץ. באזור החוף היו ערים שעברו פיניקי או פלשתי-כנעני, בעלות אוטונומיה מסוימת, שבהן תקעו יתד גרעינים יוניים. הסתגלותן של אלו לאורח החיים והממשל היוני היתה מהירה וגמי-שה להפליא, אף שמעמד מוכר של "פוליס", במלוא הזכויות, לא ניתן להן במהרה; וקצתן היו עדיין בגדר עיירות, שצביון המוניציפאלי-מדיני נוסח-יון לקוי עדיין, ואף ביצוריהן מן הסתם קלושים וכוח-הגנתן פרימיטיבי. ישובי-חוף אופ-יניים, דומה כי עיקר כוחם היה בים. לא כן הישובים היוניים שבעמקי הארץ פנימה ובעבר הירדן מזרח. קצתם לפי הרושם היו ערים שעי-סוקן יותר בחקלאות ופחות במסחר; מהן שהיו בעלות "ערך גבול" מיוחד — לא רק בשל קרבת התחום הסלבקי, אלא אף לנוכח שכנות מדברית ובדואית-למחצה. מכאן חוסן ביצוריהן של גדרה ורבת-עמון (פילאדלפיה).

נראה כי אחדים מישובי חבל זה, אפילו הגיעו לימים, במאה השניה או הראשונה לפסה"ג, למד-רגת "פוליס", עדיין לא התרחקו במאה השלישית הרבה ממקורם כישובי-חיילים, שלפי מסורות שונות אף היה בהם חלק למקדונים (נוהגים למנות עמם את דיון, פחל, גרש, שומרון); וגם אם היו חלק בלבד במערכת נקודות-הישוב הה-לניסטיות שבמזרח-הירדן, הרי עצם שילובם בה ודאי הקנה משהו מצביונם למכלול הישובי הזה בכללו, שממילא היה בו מתכונת הספר. דומה איפוא כי נצטרפו בחבל זה שני סימניו של ישוב הלניסטי שבאסיה: (א) ה"סריסות" (החניתות הארוכות) והליכוד הטקטי של יחידות הפלנגה שמקורן העיקרי בישובים הצבאיים; (ב) בצרונו

השליטה שלהם על עיר בעלת מבנה יוני, או קבוצת ישובים שצביונם צבאי. משענת זו היתה למרכז השלטוני בשומרון לא רק בחיל-המצב, שבימים כתיקנם לא היה גדול, אלא אף ב"ישוב של חיילים מקדוניים", שנתקיים שם עוד משלהי המאה הרביעית. אפשר כי בימי אנטיוכוס השלישי כבר נפגמה משהו טהרת מוצאו המקדוני; אך אפילו כעבור עוד מאה שנים, כאשר צר יונתן הורקנוס שנה תמימה על שומרון, עדיין היתה, כנראה, שכבה זו של צאצאי חיילים-מתנחלים גורם של תוקף-עמידה; ובשלהי המאה השלישית ודאי עוד לא נס לחה של המושבה המקדונית-הצבאית.³

על מעמד סגולי של שומרון בין ערי פנים-הארץ, כבסיס לשלטון או כמקום מועד להתנג-דות, תעיד גם "הריסתה"⁴ בידי תלמי הא' ב-312 לפסה"ג, באחת מנסיגותיו מן הארץ, וגם לכידתה (ושוב "הריסתה") בידי דמטריוס פול-י-אורקטס ב-296. כלומר, היה תקדים למהלכו זה של אנטיוכוס; אלא שהוא בא עתה מן המזרח, לאחר שהשתלט תחילה על פאה נידחת לכאורה ש לארץ-ישראל, בגלעד ובארץ עמון. את הסיבה לכך יש לבקש, כאמור, לא בגיאוגרפיה ולא בביצורים כי אם במשקלם הצבאי והמדיני של גופי אוכלוסיה.

אנשי הישובים הצבאיים שבממלכת הססבקים שירתו בעיקר בשני החילות ה"ראשיים", הפלנגה וחיל-הפרשים; ויש בכתבי היסטוריונים יוניים עדויות כי בצבא-המלך שירתו אנשיו של ישוב, או חבל, בצותא, כיחידה אחת. לעומת זה אזרחי ה"פוליס" נוסח יון, שהיתה להן זיקה לממלכה, לא היו חייבים בשירות בצבא-המלך; אולם שורת ההגיון מחייבת, ושורה של עובדות מאשרת, כי

³ אפשר כי עדות על המשך-קיומה ככוח לוחם מצויה גם בחש' א', ג', י' בענין "חיל-שומרון".

⁴ הכונה, כמובן, בראש-וראשונה להריסת חומותיה וביצוריה, ולא דוקא לחורבנה כישוב ולעקירת תושביתה. וזאת לזכור: בצד ערי-הנמל-המבצר שב-חוף, שומרון היא היחידה בפנים הארץ ברשימת הערים ש"נהרסו" בתוקף שיקולו האסטרטגי של תלמי הא', לקראת האפשרות שיוצרך לכבוש את הארץ מחדש.

ההתנחלות הצבאית בארץ לפוגיה

מה היה טיבם המדויק של ישובים צבאיים ב"אזור הלניסטי" של ארץ-ישראל שמצא אנ-טיוכוס? צורת יישובם של חיילים על הקרקע שונה היתה במצרים התלמיית מאשר באסיה הסלבקית. במצרים התלמיית פוורים היו החיילים המתנחלים בכפרים שונים, ולא העמידו גוף כפרי נפרד, מלוכד ובעל סמכויות משלו. מהו איפוא כוחן של הנחות אלו לגבי חבל של התישבות הלניסטית הנמצא במרחב-שליטה תלמי?

מקובל לחשוב כי רוב הישובים בארץ הנראים כבעלי רקע צבאי או חיילי, מקורם אינו מן התקופה התלמיית בתולדות-הארץ כי אם מלפניה. שמות המקומות והמסורות המצביעים על "מוצא מקדוני" יכלו להתיחס כמעט רק על פרק-הזמן מכיבוש אלכסנדר, דרך פרק שלטונו הקצר של פרדיקאס ועד שליטתו של אנטיגונוס. זהו פרק-הזמן העיקרי המשוער של ההתנחלות ותיקי-הצבא המקדוניים (ועמם בלי ספק גם הרבה שכירים ממוצא אחר). ישוביהם ודאי שלא עוצבו מלכת-חילה כבסיס-החילול לצבא-הממלכה — כמנהג הסלבקים שבאו אחריהם; אך הם נבדלו כליל מן ה"דגם התלמי", יליד תנאיה, צרכיה וגם מסורו-תיה השונים לחלוטין של ארץ-היאור ושל אותה "מדינת-על" הלניסטית שהוקמה בה. ספק רב הוא אם ישובים כאלה, בעלי הגרעין המקדוני, הוקמו מלכתחילה במתכונת מובהקת של "פוליס" יוני. אבל, להבדיל ממצרים, היו הישובים האלה גופים בעלי עצמות משלהם, גם מבית וגם כלפי-חוץ.

צביונם זה של ישובי-התנחלות אלה, מן התקופה שנגדירה כ"אנטיגונית", עשאים בסיס טבעי לחיולי חירום בזמנים שנוקק צבא-הממלכה לתג-בורת "מן המוכן". כך כבר אירע, במלחמות הדי-אדוכים, לישובי ותיקי החיילים המקדוניים, התראקיים וכו', שהושבו ברחבי מספוטמיה ואי-ראן עוד בידי אלכסנדר ויורשיו. בבוא הכיבוש הסלבקי של הארץ, נקל היה לישובים כאלה להשתלב במערכת הישובים הצבאיים של ממלכת אנטיוכוס, שהיו נושאי צבאה ומגלמי כוחה. לכאורה סתר קיום ישובים בעלי דפוסי מוני-

של הערים מוקפות-החומה, על חילות-המצב המלכותיים והמיליציות האזרחיות המקומיות. ממילא לצירוף זה גם משמעות מדינית מובהקת. אף לפחות בעינים יוניות, העמידו ישובים אלה את הגרעינים היחידים-כמעט במרחב כולו של מינ-הל עזמי מגובש והתארגנות ציבורית-מדינית; והיה להם מן הסתם חלק כלשהו אף באותו שריד או גלגול של "דמוקרטיה צבאית" מקדונית מסורתית שיש סבורים כי נשתמר עדיין במלכויות-המזרח ההלניסטיות (וביחוד במצבים "מגויסים" לעת משבר, או עם חילופי המלך); כל אלו גורמים, אשר מלך, או נציבו-מצביאו, אי-אפשר שלא יביאם בחשבון. במציאות של "פגישת מזרח ומערב" בתוך חבלי הקיסרות הסלבקית, נראו ישובים אלה כמרכזים עיקריים של כוח לוחם וציבורי-מדיני. משטר הלניסטי, המתגלם בשוש-לת זו או אחרת, יכול לשלוט רק בסיועם מרצון או בחוזק-יד, ולפעמים בשילוב אונס ורצון כאחד. אין פלא איפוא אם ראה אנטיוכוס ברצו-עת-ישובים זו את המפתח לשליטה בחילת-סוריה; לא משיקולי גיאוגרפיה ואסטרטגיה גרידא, כי אם בשל משקלם הסגולי של ציבורים מאורגנים של פוטנציאל צבאי מן המוכן.

חיוזק להערכה זו של מניעי אנטיוכוס השלישי בקבעו את נתיב-מסעו בארץ בשנת 218, נמצא לנו כעבור כעשרים שנה, ב"מלחמת-סוריה החמי-שית"; בזמן שלאחר תהפוכות שונות במהלכה, נאלץ אותו אנטיוכוס עצמו (כנראה בשנים 220-199, ואולי עד 198) לכבוש מחדש את ארץ-ישראל. רב הפרוץ בידיעותינו על מסע-מלחמה זה שבו השתלט בית-סלבקוס סופית על הארץ. אך ברורה לחלוטין אותה פיסקה של פוליביוס ששמר לנו יוספוס, המספרת כי "לאחר שכבש אנטיוכוס את בתנייאה (היא בשן), אבילה, גדרה ושומרון, קיבל את כניעת היהודים השוכנים מסביב למקדש-ירושלים". מסתמן איפוא, בעקבות נצחוננו ליד פאניאון, היא באניאס (כנראה ב-200 או 199), שוב אותו נתיב שבו צעד אנטיוכוס גם בנוסונו הראשון להשתלט על הארץ. אם מקרה הוא, דומה כי יש שיטה במקריית כזו.

הירדן, ובראשן כנראה פילאדלפיה, לבין שבטי הערבים שבסביבה.

גילוי אחר, "סביל", של כוחן הוא העמידה במצור. אפילו עמידה זו מוצלחת היא, הרי תיאור רה במקורות מקופח. בצרונה הפיסי של העיר, יכלתה הצבאית ותוקף עמידתם של תושביה מתערבבים זה בזה, ווהדבר המוצג לפנינו הוא כתופעה חברתית-נפשית או כ"מתנת האלים" (בצורת חוסן ביצוריה של העיר), ולא דוקא כוח בעל משקל צבאי משלו. גילוי "פעיל" של כוח הערים, היינו השתתפות חילותיהן בצבאות השדה של המלכים, לא צויין כרגיל במיוחד. אפילו חלקו ניכר ביותר (כפי שהיה בלי ספק בצבא אנטיוכוס השביעי, במסע-המזרח הגדול שלו לארץ בבל ומדי ב-129-130), מתברר לנו הדבר רק באקראי ובעקיפין (על פי רמזים בכתבי דידורוס ופוסידוניוס). המבקש לעמוד על היקף יכלתן הצבאית של הערים, חייב אפוא להתחקות על מצבים שבהם הגיעה זו לידי גילוי "עצמאי" יותר.

רק בשתי פרשיות שהתרחשו בשני פרקי-זמן ואזורים שונים בעולם ההלניסטי נוכל לבחון כך יכולת זו בהתמודדות-כוח פעילות. זו בשלהי המאה השלישית (בשנת 218), בחבל-הלוחמים המסורתי, המיוון חלקית, של פסידיה, ובפאמפיל-יה הסמוכה; וזו באמצע המאה השנייה, בזירת ארץ-ישראל, שהיא מענייננו כאן.

הסיפורים על גילויי יכולת כאלה של אזורי ישוב הלניסטיים שבארץ נמסרו לנו בצורה ברורה יותר דוקא לגבי מערבה של ארץ ישראל (כלומר, בעיקר — ערי-החוף); ואולם יתכן כי במהותה היתה נכבדה יותר העלילה הסתומה יותר שהתרחשה על פני עשרות שנים במזרחה של הארץ.

ידועה ההתנגשות בין חילות ערי-החוף, בפני קודו הכללי של מושל-אסטרטג סלבקי, לבין גייסות יונתן ושמעון החשמונאים (ב-147 או ב-146 לפסה"נ), במישור שבין יפו ליבנה ואש-דוד. אפשר יש כאן ראשיתה של תקופה שניה בהיאבקות, תקופה שבה נאלצו הישובים ההלניס-

ציפאליים-אוטונומיים את מגמות המשטר התל-מיי במצרים. אך בית-לאגוס נהג "אחת במצרים ואחת בחילת-סוריה". אמנם בתחום הכלכלי-הפיסקאלי הקפיד להנהיג גם שם מינהל מדוקדק, ו"שיטור משקי" בדומה למצרים. אך לגבי גופי ישוב קיימים נהג בגמישות יחסית. לתמיכתם בעתות מבחן ודאי שהיה זקוק. כל זה מקרב את ההשערה כי גם בשלטון התלמי נשאו אף מוש-בות צבאיות מן הטיפוס ה"אנטיגוני" בחובות צבאיות מסוימות, אולי לעת חירום בלבד.

מכל מקום ברור שבצד ההתישבות הצבאית ה"מקדונית" משלהי המאה הרביעית וראשיתה של השלישית היתה גם התנחלות-חיילים תלמיית מפורשת. כך ידוע, למשל, על יחידת פרשים שבמרותו של טוביה, איש בירתה-שבעמון (או צור), מאמצע המאה השלישית לפסה"נ. קטע-תעודה מקרי מגלה את קיומם של פרשים (ואולי אף רגלים) אלה, בשירותו של "תקיף" בעל-אחוזות מבית-טוביה היהודי. חיילים מחזיקי נח-לות ("קלרוכים", לפי ציון-מעמד הנהוג אז גם במצרים התלמיית) נראה כי לא נעדרו בקרבם גם בני מוצא יהודי. לא נמצאו עוד עדויות על קיומן בחילת-סוריה או של עוד נקודות-התנחלות מדגם תלמי מובהק זה, מלבד זו שבאזור-הספר בארץ-עמון. אופיו הכללי של המשטר התלמי בחבל הסורי-פניקי, וגם הדים עמומים בתעודות המצויות, מעוררים רושם כי לא היתה לגמרי יחידה-במינה.

ערים יוניות ומיונות — כוחן וחולשתן

דומה כי מיעוט ההערכה למשקלן של הערים בתולדות העולם ההלניסטי, לא רק ככוח ציבורי ומדיני, אלא קודם-כל כגורם "בטחוני" בעתות מבחן, סיבתו לא רק בטיב חלקן הן במאבקי-הכוח, אלא גם באופן תיאורו במקורותינו. אחת מצורות גילוי כוחן של ערי ממלכה הלניסטית — "השכנת סדר" בסביבה — כמעט שאינה נזכרת אצל ההיסטוריונים היוניים לגבי מרחבי אסיה; אחד הציונים המעטים לכך הוא מה שרמו פוליב-יוס על המאורעות ב-218 לפסה"נ בין ערי מזרח

בות עברם החיילי של ותיקי אלכסנדר או אנטי-גונוס או מסורת צבא-אזרחים נוסח ערי-הפוליס של יון. אמנם גדול כוחו של החיקוי, ודפוסי ארגון אזרחי-מיליציוני לא נעדרו מן הסתם גם בערי החוף. אלא שהחוסן והרוח שונים היו. ואולי יש בכך מקצת הסבר גם לאיחור הזכרתם במקורות של חילות הערים האלה, היצאים לשדה להתמודד עם צבא יהודי, וגם להעדר ידיעה על נסיונות לחזור על מעשה כזה.

מכל מקום נראה שייחוד כוחן של ערי החוף היה בעמידה במצור (בימי ינאי החזיקה עזה מעמד כשנה עד שנלכדה). אכן התנאים לעמידה כזו נוחים היו יותר לערי-חוף (כיבושה המהיר של יפו בימי יונתן ושמעון, אולי פעמיים או שלוש, הוא כחידה).

שונים מאוד היו אפוא האווירה וגורמי העמידה והכוח בישובי הספר היבשתיים, העומדים על הקרקע והחנית, ובערי-הסחר, שעיקר פרנסתן על הים והמסחר, והפוטנציאל היבשתי שלהן מוגבל היה. ואולם בדברי ימי ההתמודדות בין היהודים לשכניהם ההלניסטיים על צביונה וגורלה הלאומי של הארץ, אסור למעט בחשיבות ערי הנמל. ות- מזה הוא, משום מה פוסחת ההיסטוריוגרפיה כליל על מצבים שבהם בא לידי גילוי הפוטנציאל הימי (שממילא היה גם מדיני) של ערים שבחופי ארץ- ישראל ופניקיה, אף שנזכרו בספרות העתיקה מצבים כאלה מן התקופה החשמונאית המאוחרת. קשה לתאר תיאור היסטורי רצוף ובהיר את המאבק בין היהודים ובין הישובים ההלניסטיים שבפנים הארץ. הציונים בשני ספרי החשמונאים מקוטעים ומשובשים, קצתם טבועים בחותם הדמ- יון וקצתם לוקים בסתירות. אך עולה מהם רושם מובהק של התנגחות חזרת בין כוחות השרויים בשכנות מרה וגורלית. כל עוד היה ממש בשליטה הסלבקית בחילת-סוריה, למרות קן המרידה הי- הודי, וצבא-הממלכה הופיע מפעם בפעם לצד אסטרטיות עירוניות, קשה לעתים קרובות לקבוע, אם המדובר הוא בפעולתם של כוחות מקומיים, או בהתערבותם של גייסות מלכותיים? ערפל אופף גם את דמויות המצביאים: אותו טימו-

טיים להישען יותר ויותר על כוחם הם, ולבסוף עליו בלבד. מה שנמסר לנו בספר חשמונאים א' וב"קדמוניות" על מסיבותיה הטקטיות של ההתנג- שות, מרחקי המסע, מהלכי הקרב וקצבם, וגודל הכוחות שהופעלו משני הצדדים, כמעט שין בו מן ההפרזה המצויה ברוב תיאורי מלחמות החש- מונאים. אכן "עשרת אלפים איש שעם יונתן, ותגבורת שהביא שמעון", ותנגדם כנראה כשמונה אלפים רגלי ושלוש אלפים פרשים בצד הסל- בקי — יחסי-כוחות אלה אינם סותרים את האפ- שרויות הדימוגרפיות והצבאיות בשני הצדדים (אולי חוץ ממספר הפרשים). אפשר כי היה בכוח- שדה סלבקי זה גם חלק לצבא המלכותי: קצת מפרטי התיאורים מעוררים רושם של "מקצועיות" מסוימת בחיל-הפרשים שבצד הסלבקי, אף שית- כן כי היה גם לגייסות הערים נסיון-לחימה "טרי", אם השתתפו במלחמת האזרחים, שלוש-ארבע שנים קודם, זו שהביאה לידי מותו של דמטריוס- הראשון בקרב. אכן, ותיקי הכוחות היהודיים ודאי היו עתה מלומדי-מלחמה יותר מאזרחי ערי-החוף. והתוצאה תוכיח.

אפשר, כמובן, שגייסות מערי החוף כבר השתת- פו במסעי מלחמה קודמים נגד יהודה; וכי העדר העדות לכך הוא מקרה. אף על פי כן, בעדות היחידה במקורותינו על עשרים השנה שקדמו לקרב יבנה מופיעים אנשי ערי החוף כבאים למחנה הסלבקי בעיקר לשם רכישת שבויים יהו- דיים לסחר עבדים מעבר לים; ואולי יש בכך מן האופייני.

שילוב "יונים ובני מזרח" מצוי היה מן הסתם בכל הישובים ההלניסטיים שב"מרחב הסלבקי". אך בערי הנמל היה טיבו שונה מפנים הארץ. בסיסה הפיניקי או הפלשתי של האוכלוסיה לא נעקר שם מיסודו, וגם היונים שנאחו בהן ברבות הימים היו בעיקר סוחרים ואנשי פקידות, ואולי אומנים, ולא דוקא חיילים וחקלאים. ולא עוד, יחידים ומשפחות באו — ואין זכר כאן לשתילת קבוצות שלמות בעלות מוצא וצביון אחיד, כפי שנעשה במקומות אחרים, מאסיה-הקטנה וצפון- סוריה ועד לאיראן. ממילא, לא הוטבעו כאן עק-

ולעשותה מרכז ממשלם, מכאן; ותנופתה הגוברת של המדינה היהודית נוכח כולם. אחת היא, אם הוסיפו ישובים אלה לקיים מבית את המשטר המוניציפאלי-הרפובליקני של ה"פוליס" או בדו-מה לו, או שקמו בהם "טירנים"-נסיכים (כפי שאירע בפילאדלפיה, גרש ועוד) — החזית הראשית של כולם היתה מופנית כלפי מדינת היהודים. כי, להבדיל מן הכניעה, חיצונית בעיקרה, לאפיי-גון-מלוכה סלבקי, או ל"ידיד-הלנים" כמלך הנב-טים חרתת (שבסיסמה זו שלט זמן מה על דמשק), היתה המלחמה ביהודים מלחמת-קיום בעיניהם. עיר-חוף ותחנה לסחרים כאשקלון אפשר שיכלה לקוות, במחיר נייטרליות ידידותית⁵, ליחסי שלום עם השכן היהודי החזק. לא כן בודאי ישובי פנים הארץ, שעיקר פרנסתם על מרחבי קרקעותיהם ועיקר חרדתם מפני הפוטנציאל הדמוגרפי הגואה של היהודים.

יחסי הכוחות הניאו לרוב את גושי הישוב ההלניסטים מהיות התוקפים, אך על עוונות החלטתם תעיד התגוננותם המרה מפני מסעי הורקנוס וינאי. ערים חסרות מוצא אל הים עמדו בכל זאת במצורי הסגר של שנה בקירוב. כך היה בשומרון, בחמת גדר, ואף בעיירה-מצודה כרגב, שהאריכה בהתגדות לינאי אשר צר עליה בסוף חייו. תוקפם של אנשי שומרון אפשר ניוון גם מתקוות לכוח-חילוץ שהובטח פעמיים על ידי מלך סלבקי — ופעמיים נכשל בפני שני בניו של הורקנוס. אך במזרח הירדן נאלצו לבסוף הערים ליחל בעיקר לעזרת ערים שכנות (כך היה במצבי המצור על גרש ועל רגב, שקיוו אולי ביחוד לעזרת ה"שוש-לת" של זנון ותיאודורוס, שליטי פילאדלפיה, בשל פעלו הקודם של זנון נגד ינאי), או לעזרת הנב-טים; ובצפון — אולי גם לעזרת היטוריים, דבר שאפשר כי היה לו תקדים עוד מימי המלחמות התלמיות-סלבקיות. במצבים אלה היה אולי גם בעובדה שישוּב מסוים צמח מן ההתישבות הצבאית משום סימן להתנהגותו בשעת מבחן. ואפשר שיש לראות בה את אחד הגורמים לעמידתה של שומרון; או לסירובם של אנשי פלה-פחל להתגייר ולבחירתם לגלות מעל אדמתם. דלות ידיע-

תאוס, הנזכר הרבה בחשמ' א' ור'ב, האם היה סטרטגוס מטעם המלך הסלבקי, או מפקדן של אסטרטיות מקומיות מישובי מזרח-הירדן, שעשו יד אחת נגד היהודים?

אולם הדבר הבולט לעינינו הוא תמונת חבל רצוף במזרח וצפון-מזרח של הארץ⁵, שחוף מקבוצות היהודים שבאחת (או אחדות) מפניותיו, הריחו חבל ישוב עזיין, ואנשיו, עריו ועיירותיו הם יריבים ליהודים, והם נלחמים בהם בדרכים שונות ומשתנות: בהתקפת שכניהם היהודיים, במניעת מעבר, בהסתגרות לשם עמידה במצור, בהצטרפות אל כוחות המלך, או בהתחברות לקראת התמודדות בשדה. כך נמשכים הדברים דורות אחדים.

האם נבעה יריבות ממושכת ומרה זו ממקור "גזעני" גרידא? הנחה זו נראית פשטנית מדי. אמנם ההלניזציה של עבר-הירדן גברה כנראה בתקופה הסלבקית לעומת ימי השלטון התלמי, אך היא לא הפכה את הישוב ל"יוני" ועשוי מקשה אחת. אף בערים ועיירות עצמן לא היו התושבים על טהרת היונות. ובאזורי הכפר שרדו בלי ספק רבדים שלמים של אוכלוסיה "קדם-הלניסטית", שנתייונה רק בצמרתה. סוגיה בפני עצמה הם אזורים שבטיים מובהקים, בפאה המדברית-למחצה שבמזרח ובדרום, ובסמוך למרחב-השליטה הנבטי. שבטים אלה יש שהיו מסתכסכים עם הישובים ההלניסטיים ויש שהיו לבעלי בריתם. אך הגופים המאורגנים, נושאי ההיאבקות, היו בראש ובראשונה אמנם לא יונים טהורי-מוצא אך בעלי צביון הלניסטי, והם שהתמידו בהתנגדותם לשכן היהודי ולכל נטיה שלו להתפשטות.

וכבימי השלטון הסלבקי בעיצומו כן בימי שקיעתו. עיירות רבות כבר הגיעו למעמד של פוליס, או שנטלוהו לעצמן ונקלעו למצבי עצמאות-למחצה רבת-סכנות, האופיינית לשלהי המאה השנייה ולראשית המאה הראשונה לפסה"ג: טרע-נים-למלכות סלבקיים אחרונים מכאן; ראשי שבטים שכנים, הזוממים להשתלט על עיר "יונית"

⁵ ענין האדומים הוא פרשה לעצמה ולא ידון כאן.

לניסטית של ערים ועיירות אלו דפוסי חברה ותרבות מזרחיים-מקוריים (הדת — היא סוגיה לעצמה).

התמורות לא באו אלא בהדרגה, עם ההיאבקות הנמשכת ומתחדשת עם היריב היהודי, ולא מעט גם עקב היאבקות זו. תהליך מקביל חל, כידוע, גם בתוך החברה היהודית, שגם בה הופיעו כמה מסימני העולם ההלניסטי. אך התקרבות זו של שני היריבים בצורות וסימני תרבות לא הרחיקה לכת, כי המערכה בין שני האורגניזמים, השונים ביסודם, נטושה היתה על השאלה המכרעת, מי מן השניים יתקיים בשטח-המריבה הארץ-ישראלי.

מה היה טיבו של הישוב ההלניסטי השכן, וכיצד השפיע זה על אופי התמודדותו עם היהודים? ההיסטוריונים, בבואם להעריך את טיבו של הישוב ההלניסטי בחבלי ארץ-ישראל נהגים לש-אול למידת "יונותו" בכלל וכן לרמתם החברתית, התרבותית והאנושית, ולמשקלם ההיסטורי הסגולי של היונים (או המיוונים) שבו. ודומה כי מן הראוי להוסיף ולשאול גם לגורם הזמן, כלומר לציונה המשתנה של התקופה בתולדותיהם של העולם והחברה ההלניסטיים.

טבעית הצגת שאלות אלו על-ידי ההיסטוריונים, שהרי היונים היו גם ה"שמרים" המתסיסים בעולם ההלניסטי החדש וגם ה"מלט" הלאומי — או שמא ה"אידיאולוגי" — המלכדו. הרושם הכללי מהחקירה ההיסטורית הוא כי במכלול החברה ההלניסטית לא היו היוונים האמתיים, או צאצאיהם הישירים אפילו מיעוט גדול, וכי שרשי יניקתה התרבותית של החברה ההלניסטית במזרח (חוץ מן העילית שב"עיר האורות" של הדורות ההם, אלכסנדריה) דלים היו, ובצרוגה החברתי והרוחני ממילא רופף. מכאן נובעות גם ההערכות ליכולת העמידה של חברה זו בהתמודדה עם עמי המזרח. אך מימד הזמן מה הוא אומר? הכל מסכימים כי גם שלהי המאה הרביעית וגם רוב המאה השלישית היו לא רק זמני כיבוש והרס אלא אף תקופות של התפרצות יכולת-ארגון, יזמה כלכלית, חיפושים מדעיים וטכניים. ואם בטיפוס-האדם ההלניסטי נסתמן יותר ויותר ה"אדם הכלכלי",

תנו על מוצא ה"גרעונים" שנשתלו בשעתו בישורים השונים מונעת מלהסיק מסקנות. מה שאינו מוטל בספק הוא כי ההתנגדות בכללה היתה תקיפה ומלוכדת למדי, ובדרום עבר-הירדן נמשכה כעשרים שנה או יותר נוכח תנופת התקפותיו החוזרות של ינאי.

כאן ידועים לנו אף מן המאה הראשונה מקרים של יציאה לשדה ויזמת התקפה, כבאותה תקלה קשה שנגרמה לאלכסנדר ינאי על-ידי זנון, שליט פילאדלפיה (אולי בשיתוף גייסות שכירים). אכן, טיבה של ההתנגדות בכללה אינו מעיד לא על תלישות ולא על רפיון-רוח. כי, כאמור, הכניעה ליהודים לא היתה דומה בעיני שכניהם ההלניסטיים לכניעה לאומות אחרות. בשעה שנכנעה פוליס הלניסטית במסופוטמיה, למשל, לפני מלכות פרתייה, לא נגרע הרבה מענייניה וממעמדה. בארץ-ישראל נראה היה כי יש להתנגדותה תקוה רבה יותר מאשר נוכח עצמת הפרתים; וכניעתה היתה אפופה סיכויים חמורים יותר.

מזלם של היהודים בשלב הראשון למאבקם היה שהכוח הסלבקי הממלכתי נסדק "בזמן הנכון", ומבחנה של יהודה בא בשעה שכבר הבשילו האפשרויות לעמוד בו. בשלב השני, חלו מרבית ההתמודדויות עם ישוב-השכנים ההלניסטי בימים שהלה כבר היה מבודד, בעיקר מבחינת כוח פעיל שיעמוד לימינו.

התמורות ביריב

אם מאז החלה שקיעת המשטר הסלבקי הלכה והתרופפה המשענת הצבאית הממלכתית לישובי האזור ההלניסטי, ודאי לא מעטות היו התמורות בתוך הישוב ההלניסטי עצמו. סימניהן העיקריים מן הסתם התמוזגות גוברת של היסודות היוניים ביסודות מילידי המקום; התפרקות משטר מוצניפאלי-רפובליקני באחדות מהערים והופעת "טירניות"; טשטוש הזיקה הצבאית המסורתית בישובים ששרשם בהתנחלות-חיילים; מערך-יחסים משתנה עם שבטים שמיים שכנים. עם זאת דומה כי בארץ-ישראל, בחלקיו של אזור-הישוב ההלניסטי שעדיין לא נכבשו בידי היהודים, נתרחשו התמורות מבלי שיתבלטו בחזית-הבניין הה-

מיהם הקדומים, בני־אירופה—דעותיהם השקולות אך לעתים גם דעותיהם הקדומות. שרשיה של הגדרה זו (לא כשמה, אך לפי תכנה) עוד בעולם ההלניסטי עצמו. ליוויוס הרומאי העניק ביד רחבה ציונים כאלה כמעט למזרח ההלניסטי כולו; ואילו פוליביוס איש־אכאיה, שאף הוא סיפק לנו הגדרות קלאסיות בתחום זה, התרכזו במיוחד ביוונים של מצרים ובתושבי אלכסנדריה. בולטת אצלו ה"ה־אשמה" במטיסיות (מוצא גזעי ותרבותי מעורב). במפורש או במרומז, נשקפת השגה אחרונה זו גם מניחותי חוקרים בני־דורנו.

ה"מטיסיות" בחיי עם וחברה ודאי שמעמידה בעיות חמורות — וראיה לכך החברות האיבריות־אינדיאניות באמריקה הלאטינית. אך לא תמיד היא מלווה בקללת העקרות. לעתים מוסיפה חברה כזו לקיים, ואף לפתח, את הישגי "הוריה" אם ברות ואם בחומר. ומבחינת הכושר הארגוני והטכנולוגי היתה לממלכות ההלניסטיות החדשות לפחות מידה של יתרון על הסביבה האסינית המסורתית. אפילו בשלהי התקופה, במלחמות ש־נלחם ברומי מלך אולי שמינית־הלניסטי כמיתרי־דאטס, הלא מהנדסיו ומצביאיו שרובם יוניים (ודאי אף הם לשליש ולרביע), דומה כי לעתים לא נפלו הרבה מן המהנדסים והמצביאים של ימי הדיאדוכים הראשונים. האומנם לא נותר בצאצ־איהם ה"מעורבים" של הדורות הסלבקיים הרא־שונים יתרון־מה בתחומים אלו? שאלות אלו, אין תשובות ודאיות בצדן. אך דומה שיש בהן כדי לקרבנו אל ראייה מאוזנת יותר של יריבם ההיסטורי של הדורות החשמונאיים.

מניע כלכלי בעיקרו ותו לא?

שתי פנים להיאבקות היהודית־ההלניסטית, ושונות בבואותיהן בתודעתנו ההיסטורית. לעומת בהירות תוכנו של המאבק היהודי במשטר הסלבקי (בתחילה על חופש פנימי, ואחר־כך על עצמאות), רב הסתום בענין מהותה של ההתמודדות עם השכנים ההלניסטיים. נבחר־נא אחת מן השאלות העולות לפנינו, שממנה תוצאות הרבה בספרו ה"יהודים והיוונים בתקופה ההלניסטית"

הנה במבנה החברה המסתעף נתאזן הדבר במי־דת־מה על ידי גשוג מרכזים של מחשבה וסק־רנות מדעית וטכנית. אמנם המאה השניה לפסה"ג, שבה הבשילה ופרצה ההתמודדות היהודית־הלניסטית במרחב הארץ־ישראלי, כבר נראית בעי־קרה תקופה של קפיאה על השמרים, במקביל ל"אבדן האמון בכוחו העצמי של האדם ההלניסטי" (כהגדרתו של החוקר האמריקני בראדפורד ולס⁶) ולכוח הכרעתה הגובר של רומי. עם זאת עדיין לא אולה מורשתה של תקופת הסער והפרץ, וההשתרשות וההתגבשות שלאחריה, בתולדות ההלניזם במזרח. בלעדי משקען אין להבין אופים של אחדים ממבחני הכוח של המזרח ההלניסטי אף במאה השניה — ואפילו בראשונה.

מתחייבת מממד־ומנים זה, בין השאר, יחסיותם של מושגים הכרוכים באותה תקופה כולה, וה־משפטים שאפשר להוציאם. כמעט כל המטבעות הללו — שני צדדים להם; בין למידת ה"יונות", ובין בשאלת ה"רמה". היחסיות של התופעות, היא המחייבת ראייה מאוזנת. האמנם עיצבונה? אין לשקוע כאן בניחותים סיסטמטיים. אך שמא אפשר להקשות על הגדרות "סיסטמיות" רווחות? אחת ההגדרות שתלו באותה חברה הלניסטית, שעמה התנגש דור החשמונאים, היא "הליבאנטי־ניות" של אדם וחברה הלניסטיים. רישומן של עקרונות־מיצירה, תלישות רוחנית, חקיניות תרבו־תית־חיצונית וסתגלנות נפשית מתעורר בלי־משים לשמע הגדרה זו. יש בה הרבה מן האמת, ועל כן ודאי השפיעה על עיצוב מחשבתנו על התקופה התיא. אך האם זוהי האמת כולה? ההגד־רה "ליבאנטיניות" יש בה גירוי מחשבתי; ודאי גירוי מועיל, ולפעמים אולי אפילו מפרה. אך האמנם היא ממצה דיה? האמנם בקרב אויביהם ובני־יריבם של החשמונאים כולם־כולם, נעדרו כליל שרשים עצמיים, החסרו לגמרי "אתוס" משלהם?

לא מן הנמנע הוא כי לפעמים הולכים בסוגיה זו היסטוריוני זמננו בעקבות דעותיהם של קוד־

⁶ בקובץ "The Idea of History in the Ancient Near East", Yale University Press, 1955.

אין פירוש הדבר כי לא היה צד כלכלי להתמודדות היהודית עם ישובים הלניסטיים — אף עם אלה שבפנים הארץ. מן הסתם נשתקף כאן בעיקר הגורם הדימוגרפי. הישוב היהודי היה חקלאי ברו-בו, ועל אף האבדות הרבות בשנות המרד ובמלחמות, נראה שריבוי היה גדול, ואולי החל אף "גולש" מתחמומו. לפי הרכבו החברתי-המשקי, ובתנאיה הכלכליים של ארץ-ישראל, לא היתה כמעט אפשרות להתפשטות כלכלית זולת זו החקלאית (ומפת הישוב היהודי בסמוך למסע פומפיוס מראה כי אמנם חלה בינתיים התפשטות כזו, אפילו כלל השטח המורחב ישובי גרים). אך האמנם היה אף בגורם כלכלי-דימוגרפי כה נכבד לשמש המניע בה"א הידיעה במלחמת חמישים השנה להתפשטות — למן ההשתלטות על מרישה ועד לכידת רגב (בערך 128-78 לפסה"נ)? ומה תפקיד היה לו לגבי המקומות שנתגיררו? ואם לא "ענין כלכלי בעיקר" היה כאן, על מה היתה ההתמודדות ומה היו מניעיה? לצורך התשובה יש לחזור אל השאלה: עם מי התמודדו או היהודים?

האמנם ראו היהודים לפנייהם רק פירוורים ושרידיים מן הממלכה הסלבקית לשעבר, וניסו לאספם כ"אסוף ביצים עזובות", בין מתוך מניעים כלכליים, או למען הכבוד והגדולה הלאומית, או אף משיקולי בטחון מעשיים שנתעוררו במקרה זה או אחר? או שמא ראו נוכח פניהם עם אחר, השוכן באותה ארץ, בעל פוטנציאל גדול למדי, המסוגל לקבל בתנאים מסויימים עזרה רבה, ואף מכרעת, מגורמים הלניסטיים שמחוץ לארץ-ישראל?

ודאי אפשר לערער מנימוקים גזעיים, מדיניים, אולי גם תרבותיים, ועל הכל בשמו של המושג "לאום", על מידת התאמתן של הגדרות כגון "מלחמת שני עמים", "מלחמת קיום לאומי" וכיוצא בהן לגבי הצד ההלניסטי שבהיאבקות זו. ואולם דומה שהגדרות ה"לאום" שנוסחו בעת החדשה כוחן יפה גם לגבי ה"עם ההלניסטי" שבארץ-ישראל, אם כי צביונו כיחידה לאומית-גיאוגרפית נפרדת, מותחמת בגבולותיה, היה מ-

(מהדורת תשכ"ג, עמ' 189) הגדיר פרופ' א' צ'ריקובר המנוח את ההיאבקות שבין החשמונאים לסלבקים כענין מדיני, ואת מלחמת היהודים בערים היוניות כענין כלכלי בעיקרו. האמנם ממצה ההגדרה השניה את ענינה לפחות באותה מידה כמו הראשונה? האם דייקה בצדה הכלכלי? וב-איזו מידה מיצתה את המהות ההיסטורית של אותה היאבקות?

דומה כי בכורתו של הענין הכלכלי בלטה במציאות בעיקר לגבי ערי-החוף, וגם שם רק באופן חלקי. המושג "כלכלי" ניתן להתפרש בדרכים שונות. חשיבותה של עזה, למשל, היתה בעיקר בשליטה על המוצא היס-תיכוני של דרך הבשמים והתבלין הנבטית. אפשר היה בכך ענין לקופה המלכותית, אך קשה לראות מה יכלה להיות תרומתה למשקה הלאומי של יהודה.

ערך כלכלי שאינו מוטל בספק כנמל יצוא ויבוא היה כנראה ליפו (אולי גם ליבנה הסמוכה). אש-קלון לא נכבשה כלל, כי אם היתה לכל היותר "נמל חפשי". נמלה הגדול והמשגשג של מגדל-שרשון נבנה רק כשני דורות לאחר כיבושי החשמונאים, כאשר כבר היתה לקיסריה. עכו לא נכבשה. מכמה בחינות היתה אולי חשובה מיפו, אולם לפי מצבה הגיאוגרפי, ואופיו הכפרי בעיקרו של הגליל היהודי אז, ספק אם בסחר-הים טמון היה עיקר ערכה ליהודים. ואם דוקא בעכו המרוחקת החל ינאי את נסיונות-ההתפשטות שלו, ודאי השפיע כאן גורם אחר: זכר המצבים החוזרים שבהם שימשה פטולימאים-עכו בסיס ושער למבצעי שליטים סלבקיים נגד השטח היהודי הסורר. לכידת עכו היתה מנתקת עתה את נתיב-החוף היבשתי נוכח כל נסיון עויין מצפון, וגם חוסמת את האזור היפה לנחיתה מן הים. הכלל, ההחזקה בה היתה נותנת לינאי יד חפשית במרחב הארץ-ישראלי.

הנימוק הכלכלי הבולט שצויין לגבי יפו אינו חל על ישובי פנים הארץ. ועילה כגון ההשתלטות על הנתיב האלטרנטיבי של הנבטים, בדרך סלע-אדום-דמשק, נראית דחוקה מבחינה גיאוגרפית ומשקית כאחת.

את עצם אפשרותה של פעולה תוקפנית גדולה מצד שכניו ההלניסטיים.

היתה זו מלחמת עמים מעיקר מהותה. היו בה צדדים משקיים, נפשיים, דתיים, תרבותיים, שגיל-מו והבליטו את השוני — שוני שבמציאות ושוני שבתודעה. משנתגבשו גורמי השוני ולבשו צביון אנטאגוניסטי, גברו על הצדדים השוים שבאיג-טרסים של שני הישובים ועל גטיה אפשרית לקיום זה בצד זה, מתוך סובלנות, ולו לפחות מתוך אדישות הדדית. יכלו ישוב יהודי וישוב הלניסטי שכנים להתפרנס בעיקר על עבודת האדמה, לש-מור על דרכי הסחר שתשארנה פתוחות, ולהישמר יחד מפני פגיעתם של נוודי מדבר; אך לא מצבים משוערים אלה הכריעו את הכף ביחסים, אלא גורמי השוני. ולא רק משום שעבודת-האילים היתה תועבה ליהודי, או משום שהפולחן הישרא-לי היה זר וחשוד בעיני איש החברה ההלניסטית. העיקר היה אי הבטחון ההדדי. הישובים ההלניס-טיים חרדו לקיומם לנוכח הכוח היהודי הגדל. ויהודה העצמאית, הסגורה בחבל גבעי צר, שהש-תרע בתחילה, לפי מושגינו כיום, "מגוש עציון וכמעט עד רמאללה", חששה פן יתחדש מצב שבו תותקף שוב בידי ישוב או שלטון הלניסטי, לכשתצמח מתוכם הנהגה מרכזית שתגמור אומר להדביר או להחניק את יהודה.⁸

⁸ פני סכנה כזו למדינה היהודית קידמו אולי בעוד מועד מסעיו הראשונים של אלכסנדר ינאי למורח הירדן, שבהם נכבשו כמה ישובים חשובים; יתכן כי חזה את האפשרות שמלך הנבטים ייוושו וישגי ליכודה של ברית ערים יוניות בעבר-הירדן, בהנהג-תו ובתמיכתו המדינית והצבאית, מעין הקדמה (מסר) כנת יוחר ליהודה) לשלטונו קצר הימים של חרתת השלישי בדמשק, כ"מלך ידיד-ההלנים", כעבור כחריסר שנים. בברית "אורגנית" הלניסטית-נבטית מעין-זו, ודאי טמונה היתה הסכנה העיקרית למדינה היהודית אז. אמנם גם אריסטובולוס הראשון נהג כנראה בסגנון דומה במסע ההשתלטות שלו בצפון-מזרחו של המרחב הארץ-ישראלי. אך ביחסיו של מלך נבטי עם ישובי-פוליס יוניים שלטו בכל-זאת מושגים וקני-מידה שונים מאלה שהיו בגדר האפשר לממשלה יהודית. נבצר ממנה לנקוט מדיניות "פילהלנית" מובהקת, ולנסות בשילוב גופים יהודיים והלניסטיים, כדמותם וכצלמם, תחת גג ממלכתי אחד. לכך לא הגיעה המדינה היהודית קודם לגולה התרודיאני. ובגלגול זה כבר התרחש הדבר

טושטש למדי לנוכח שכנותם של ציבורים הל-ניסטיים דומים בארצות סמוכות.⁷

הישוב ההלניסטי בחבליה המזרחיים (ובמידת-מה גם התיכוניים) של ארץ ישראל היה בעל זיקה לקרקע, רציפות גיאוגרפית, לשון משותפת, ועל כל פנים לשון מאחדת בתחומי החיים הצי-בוריים, הכלכלה, המינהל והמשפט, ואף חינוך הבנים. ככל שלא יכול לטעון לטהרת מוצאו הלאומי, היה לו "מיתוס" של עבר היסטורי משו-תף ביון ובדרות-הכובשים של אלכסנדר והדיא-דוכים (מעין מיתוס האניה "מייפלוואר" האנגלית-הפוריטנית השפעתו על גרמנים מפנסילבניה, סקוטים-אירים מצפון-קרוילינה ושבדים ממינסו-טה). מיתוס זה של עבר משותף יכול למצוא השלמתו בתחושה ריאליסטית חריפה למדי של דאגת-מחר משותפת, אשר טיפחה, יותר מכל, את הרגשת השותפות לעתיד.

ואולם הכוחות הצנטריפוגאליים, האופייניים כל כך לשלב ההתפרקות בעולם ההלניסטי, אשר במקביל לו קמה העצמאות היהודית, נמצאו כידוע חזקים מכל מחשבת ליכוד, שיכלה אולי לקנן בתוך "אומה" הלניסטית זו שבחלק של ארץ-ישראל, מתוך בקשת תמורה כלשהו לחישובי הממלכה והממשל הסלבטיים (נסיון ממשי יחיד להקים מדינה של האזור ההלניסטי דומה נעשה בידי זנון, שליט פילדאדלפיה, אשר הוא ובנו הספיקו ללכד לזמן-מה לפחות את דרומו של עבר הירדן ההלניסטי).

על מה היתה ההתמודדות?

רפיון זה של גורמים מלכדים בישוב ההלניסטי, שהיה כעין חזרה בעיר-אנפין על תופעה דומה אשר עשתה שמות ביון הקלאסית ואחר-כך בעו-לם ההלניסטי בכללו, אין בו כדי לשנות ממהותה של ההיאבקות היהודית-ההלניסטית. אך הוא הק-נה עוד יתרון לצד היהודי, בסייעו לדחות ולמעט

⁷ הקבלת-מה מעניגת בנקודה זו מצויה בעצית מעמ"דו וטיבו של ה"עם הערבי הפלשתינאי" מצד ייחודו כלאום בפני עצמו ביחס לישובים הערביים הגדולים שבארצות קדמת-אסיה הסמוכות.

רצופה לחימת שדה ומצור, התנפלות ומארב, עם כוחותיהן (המשתנים באופים ובעוצמתם) של הערים והעיירות ההלניסטיות — למן ההשתלטות על מרישה ושומרון, עד המצור על עכו ועזה ועד הדברת גדור וגרש. מלחמה זו בת עשרות שנים חישה כוח יהודי בעל בטחון עצמי, אך גם השרישה בו תחושת גדול הסכנות וכיוונה מבטו אל מקורן: הכפרים והעיירות הרחוקים של המת-נחלים-החיילים שבמרחבי ממלכת הסלבקים; חילות-המצב השכירים-בעיקרם של מבצרים ומ-צודות-עיר מלכותיים; חגורת הישובים ההלניסטיים השכנים.

במהותה של המלחמה, אף בדורות החשמונאים השני והשלישי, עת עברה יהודה ל"התקפה כל-לית" גלויה, נשמר זכרם ולקחם של כל שלביה אלה, והמשקע ההיסטורי והנפשי שלהם: ציפית חרדה, מתי יעלה על יהודה שוב צבא-שדה סלבקי גדול, שגרעינו הם אלפי החקלאים-החיי-לים של הפלגה המאיימת; הכוננות לקראת פגי-עותיהם המסוכנות של גייסות שכירים מקצועיים ומיומנים; ההרגל לשלוח מבט בולש אל התחום ההלניסטי הסמוך — לדעת מאין תפתח הרעה, מהו הבסיס שממנו תונחת המכה, שתוגבר אולי בעזרה כבדת-משקל מבחוץ. בהכרח הגורל היתה זו מלחמה עם ביריבו, מלחמה בטחונית-מדינית על פי מניעיה העיקריים, תוכנה היסודי ומרבית גילויה.

בהכרח, אחד היה הקו שנקטו עוד יונתן ושמעון בשעתם, בתוך המסגרת הפורמאלית של ממלכת הסלבקים; ואחר כך, וביתר שאת, הורקנוס, ארי-טובלוס וינאי העצמאיים: תחילה להשיג רציפות טריטוריאלית של שליטה בחבל-ההר התיכון של הארץ, ואחר-כך להקים סביבו "סייג" רחב, בעמק החוף מכאן ובעבר הירדן מכאן, של שטחי שליטה יהודית ובחלקם אף אזורי התישבות, שיקיפו את גרעין המדינה וירחיקו ממנו גבול-אויב. לגבי יפו, ואולי עוד מקום בחוף, נצטרף בלי ספק שיקול כלכלי חיוני. באזורי ההתישבות החדשה פעל גם גורם משקי-דמוגרפי. אך לא בכך נתמצתה מהות המלחמה. דגשיה — שלושה. היתה זו מלחמה שב-שיאי שלבה הראשון עמדו התמודדויות עם צבא-המתנחלים הסלבקי הגדול אשר הופיע בזירת ארץ-ישראל מזמן לזמן כגרעינו של כוח-ממלכה אדיר; פעם בפעם נתגוונה המלחמה במאבקים עם חילות-משלוח מעורבים שחלק ניכר מהם היו גייסות-שכירים, יריבים מסוכנים במלחמת התכ-סיס וההלם; אך מימי המכבי ועד ינאי היתה גם

בנסיבות שהיו שונות בתכלית, במסגרת הסתגלות כוללת לשלטון-על זר, רומאי, כשלא נותר עוד מרחב מדיני לנסות שילובים כאלה כמכשיר להכור-נה יהודית עצמאית של גורל הארץ כולה — בנסי-בות, שספק אם היה בהן עוד מקום, לגבי המדינה היהודית כפי שנתקיימה אז, בבעלותו-על-תנאי של הורדוס, למושגי "מדיניות לאומית" לאמתה.